

LÍRAI NÉPDALAINK

Elnézését kérem a hallgatónak, hogy olyan témáról beszéljek, ami részletesebben kidolgozva könyvben is megjelent. (MN V. 1988, 427–565.) De minthogy tapasztaltam, hogy nem igen jutott el népzenei érdeklődésű kollégáimhoz, érdemesnek gondolom itt röviden összefoglalni legfontosabb részleteit.

Kevesen tudják, hogy ha egy énekes több versszakot énekel egy dallamra, az sosem állandó együttes, még ha hangulatilag összeillő és hatásos is. Legtöbb népdalunk ugyanis egy versszakból áll, s ezeket az egyversszakos szövegeket rakják össze az énekesek különböző „együttesekbe”. Igen sokszor össze-nem-illően, de sokszor hatásosan. Az össze-nem-illőket mindenki felismeri, az összeillőket viszont elfogadja állandónak. Lássunk néhány ilyen sikerült összeillesztést, s figyeljük meg benne az „Annyi bánat a szívemen” gondolatot, hányféle környezetben tűnik fel a változatokban:

1. Erdő nincsen zöld ág nélkül, Az én szívem bánat nélkül. Akármerre vessem fejem, Mindenütt búval kell élnem.

2. Olyan bú van a szívemen, Kétrét hajlott az egeken. Ha még egy rét hajlott volna, Szívem ketté hasadt volna.

3. Elbujdosnám, de nincs kivel. Kenyerem sincsen, amivel. Kérnék kőcsön, de nem adnak, Mert tudják, hogy szegény vagyok.

1. Annyi bánat a szívemen, Kétrét hajlott az egeken. Ha még egyet hajlott volna, Szívem kettéhasadt volna.

2. Én elmegyek közületek. Isten maradjon veletek. Tőlem több panaszt nem hallasz, Kit hallottál, avval maradsz.

3. Akkor jussak én eszedbe, Mikor kenyér a kezédbe. Akkor se jussak egyébről, Csak az igaz szeretetről.

1. Hozd fel Isten azt a napot, Hogy süsse fel a harmatot.:/

2. A harmatot a mezőkről, A bánatot a szívemről.:/

3. Felsütött a nap sugára Minden ember ablakára.:/

4. Én Istenem, mi az oka, Az enyémre nem süt soha.:/

5. Ojan bú van a szívemen, Két rét hajlott az egeken.:/

6. Ha még egy rét hajlott volna, Szívem kettéhasadt volna.:/

Idézhetnénk még számos mást is. És a mellette szereplő bármelyik versszakkal megtehetnők ugyanezt. A Kodály–Vargyas anyagában és a Magyarország Népzeneje gyűjteményében együtt egyversszakkal előadott dal van 255, alkalmilag összeillesztett több versszakos 563, és valóban többversszakos, összefüggő 235. Pedig ezeket a gyűjteményeket zenei szempontok szerint hoztuk össze, a szövegválogatás nem lehetett irányadó, s így valószínűleg az átlag-arányokat képviseli. Igazi összefüggés van pl. a „Sej a Tari réten” ismert dalában: 2. Mit csinálsz te kislány... 3. Nem való az néked piros-barna kislány...

Általában egy dallam összegyűjt maga köré számos ráénekelhető szöveget, különösen a legkedveltebb 8-as, 6-os, 7-es, 12-es típusok, s ugyanígy egy-egy ilyen szöveg számos dallamot gyűjt maga köré, vagyis különböző dallamokra hallhatjuk énekelni.

Vannak azután különleges formák – nevezzük akár dallamformának, akár szövegformának – pl. 2×6+6+4 és hasonló, vagy refrénes formák: ezekre igen kevés, néha egyetlen szöveg énekelhető. S csak éppen megemlítem, hogy az előbbi szövegben levő sorismétlés igen archaikus sajátság, Gyimesben, Moldvában még él. Ugyancsak archaikus a még sokszor előforduló betűrím, míg a rím újkori sajátság. (Régiés balladánkban még nincs meg.)

Fontos sajátsága népdalainknak a virág-, gyümölcs- és szín-szimbolika, amit sokáig nem ismertek fel, és összefüggéstelen-értelmetlen szövegnek tartották az ilyen versszakokat. Így pl. a rózsa mindig a szerelmet sőt a szeretőt jelenti. Világos ez abban a dalban, hogy „Hej rózsa, rózsa ékes vagy, Hajnali csillag-fényes vagy. Egyenes vagy rózsám, mint a nád, Nekem rendelt az édesanyád.” Vagy: „Gereneséri ucca, végig piros rózsa... Le is szakasztottam, El is hervasztottam. Gerencséri leányokból egyet választottam.” Magát a szerelmet jelenti a következő:

Rózsát ültettem a gyalogútra. Hogy szeretlek, csak az Isten tudja. Megtagadom apámat-anyámat, Mégsem hagyom árván a babámat.

De mért ültet valaki szerelmet jelző rózsát a gyalogútra?

Megmondja egy másik szöveg: „A bolhási kertek alatt De sok gyalogutak vannak. Minden legény egyet csinál, Aki a babájához jár.” Vagyis ismerni kell az egész népköltészetet, s akkor mindenre kapunk magyarázatot. Sőt néha egy-egy népdal maga is megmagyarázza:

Nem ám az a rózsa, Ki a kertbe nyílik,
Hanem az a rózsa, Ki egymást szereti.

A rózsához hasonlóan szerepel a rozmaring, az ibolya, rezeda, tulipán. Pl.:

Amoda le van egy erdő, Jaj de nagyon messze van.
Kerek erdő közepibe két rozmaring-bokor van.
Egyik hajlik a vállamra, másik a babáméra.
Így hát kedves kisangyalom, enyém leszel valaha.

Vagy:

Kék ibolya búra hajtja a fejét. Égi harmat nem öntözi a tövét.
Szállj le harmat kék ibolya száraz tövére: Most akadtam egy igaz szeretőre.

Ilyen finom erotikát tud rejtegetve kifejezni egy ilyen virág-szimbólum. Tulipánra:

Arra alá a boronya-szélen Kinyílott a tulipán a borozda-szélen.
Egy-két szál, három szál. Kutya voltál, rózsám, megcsaltál.

A barázda-szélén nem nyílik tulipán, de ott történhet a „megcsalás”.

Ugyanígy adnak tudunkra erotikus vagy szerelmi jelentést gyümölcsökkel, almával, szilvával. A félbevágott alma pl. visszautasított szerelmet jelent.

„Mit nekem egy almát kétfelé vágni. Mit nekem a szeretőtől elválni.” De ha nincs elvágva, akkor jó a szerelem: „Három alma egy tányérba, mind piros. A legénynek lányhoz járni nem tilos.” Vagy a szilva:

„Éva szívem, Éva, most érik a szilva. Terítve az alja, Fölszedjük hajnalba. Bárcsak ez a hajnal sokáig tartana, Hogy a szerelemnek Vége nem szakadna.” Itt világos az értelme, de már a következőben nem mindenki érthette, miért bús a legény:

„Túl a vizen, Tótországon Szilva terem a zöld ágon. Szakasztottam, de nem ettem. Búra teremtett az Isten.”

A színek közül a piros a jó (szerelem), mint láttuk a „piros almá”-nál, a sárga a szerelem megromlását jelenti. Csak egy példát:

„Sárga virág, ha leszakasztanálak? Mit mondanál, rózsám, ha elhagynálak? Mit mondanék? Ha így hozta az idő. Ritka már az igaz szívű szerető.”

Még a szimbólumnál is nehezebben ismerték fel a jelentését a *természeti kezdőképnek*: pedig az egy érzelemmel, emberi sorssal vagy magatartással párhuzamba állított *hasonlat*.

„Meg kell a búzának érni, Mert mindennap új szél éri. Meg kell szívemnek szakadni, Mert mindennap új bú éri.”

Vagy:

„Elhervadt cidrusfa a magos hegytetőn.
Én is elhervadtam a börtön fenekén.”

Persze, sok elrontott, vagy elhomályosult értelmű ilyen kezdőkép is van, mert lassan a nép is elfelejtette a jelentését. De hogy régi, sőt honfoglalás-előtti örökségünk, azt bizonyítja a sok keleti hasonló szerkezet, míg nyugaton ez ismeretlen. Vikár cseremiszt kötetében 24% ilyen, a csuvasban 20%.

Általában a népköltészetre jellemző az áttételes fogalmazás. Pontosan érzik, hogy a költői fogalmazás nem lehet a mindennapi beszéd, csak az azon felülemelkedő, az áttételes. Ha azt akarja kifejezni valaki, hogy mért nem jutott neki siker a szerelemben, egész más szavakkal fogalmazza meg: „Szerelem, szerelem, átkozott gyötirelem, Mért nem virágoztál minden fa tetején. Minden fa tetején, cédrusfa levelén, Hagy szakasztott volna minden szegény legény. Lám én szakasztottam, de elszalasztottam...” Ha pedig azt akarja mondani, hogy másnak jól van dolga, „nekem”, a mindenkivel behelyettesíthető én-nek rosszul, akkor azt mondja: „Felsütött a nap sugára Minden ember ablakára. Jaj Istenem, mi az oka, Nem süt az enyimre soha.” A konkrétságot ezzel a magasban lebegő fogalmazással szemben az biztosítja, hogy mindig valakihez intézik, valami megszólítással kezdik a mondanivalót. Gesztus-költészet ez, valakihez fordul – mindnyájunkhoz – még akkor is, amikor a világhoz vagy a képzeletbeli társhoz fordul: csillaghoz, madárhoz.

Hegyek-völgyek között állok, A szívem öli a bánat.
Hegyek-völgyek álljatok meg: Hagy panaszkodjak nektek.

Más:

Aj sirass, édesanyám, míg előtted járok, Mer aztán sirathatsz, ha tőled elválok...”

Vagy:

Madárka, madárka, Csácsogó madárka, Vidd el a levelem Szép magyar hazámba!

Vagy:

Fényes csillag, Jaj de sokat utazol! Nem láttad-e a rózsámat valahol?

Vagy: Csillagok, csillagok, szépen ragyogjatok!

A szegény legénynek utat mutassatok!

A magasban lebegő fogalmazás eljut az irreális sőt szürreális képekig. Mikor például azt halljuk:

Ucca, ucca, bánatucca, Bánatkővel van kirakva.
Az én rózsám kirakatta, Hogy ne járassak rajta.

Már hallottuk az első példák között az égen kétrét hajló bánat szürreális képét. Nem kevésbé szürreális a következő:

„Bánat, bánat, csukros bánat, Mér raktál szívemre várat?...”

Vagy: „Mikor a bút felosztották, Háromfelé szakasztották.

Nekem a nagyobbját adták, Hogy ne kelljen többet osszák.”

Vagy:

Nem arról hajnallik, amerről hajnallott.:/
Magam sorsa felől szomorú hírt hallok.”:/
De ez a valóságon túllépő hajlam megmarad akkor is, ha a fogalmazás nem megy túl a valóság képein, csak az emberi hozzáállás teszi irreálissá:

Ha folyóvíz volnék, Bánatot nem tudnék.:/
Hegyek-völgyek között szép csendesen folynék.:/
Martot mosogatnék, füvet újítanék.:/
Szomjú madaraknak innyok adogatnék.:/

Maga ez a sorisméltés is valóság-felettivé teszi a szöveget: kétszer mondani nem a közlés végett kell, hanem azért, hogy a szép szöveget még egyszer halljuk, nyomatékok adjunk neki. S ezt nemcsak mi, magyarok érezzük így: szlovákoknál, sőt franciáknál is igen gyakori ez a régi szövegekben.

Vessünk azért talán egy pillantást szövegeink időbeli kapcsolataira is. Már hallottuk a természeti kezdőképpel kapcsolatban, hogy honfoglalás előtt kellett már ismernünk. A szín-, virág- és gyümölcs-szimbolikát a középkori európai népköltészet sőt magas költészet is használta és ismertette meg a magyarsággal. De tanultunk a középkorban mást is, főleg franciáktól: a Zabvető éneket, a „Három huszár a csárdában”-t, a Hajnali énekeket: „Szól a figemadár. Mingyár megvirrad már. Fordulj hozzám, rózsám! Majd magad maradsz már”; és a refrénnel megszakított szövegű dalokat: „Csákváron volt egy kápolna. Csákváron volt egy libidoni labdon, Labdonia Libidon kápolna.” Sőt még az Archipoéta híres dala, a „Meum est propositum in taberna mori” is fennmaradt népünk emlékezetében: „Életemnek végóráját töltöm a kocsmában.” Továbbmenve csak egy-egy példát idézek.

XVI–XVII. sz.: Az átalakult szaffikusok AAb+bc formája:

Ó mely sok hal terem a nagy Balatonba.
Minden ágon egy mérő makk az Bakonyba.
Örül ott a halász, rikkangat a kanász
Örömébe.

XVIII. sz.: Kuruc szövegek. De van följegyzés egy alkalmi fogalmazásról, amiből lett végül a „Megállj pajtás, hogy panaszolom el sorsom” szomorú katonanótája.

XIX. sz.-ból számos költő, Czuczor, Petőfi és mások verse és más, korábban följegyzett – nem népi – szövegek maradtak fenn. Czuczoré: „Kalapom a Tiszán úszkál”. Végül az új stílus kialakulása egy sor új szöveg születését hozta magával. Mindössze 7–8 olyan szöveget énekeltek új stílusú dallamra, ami régi dallammal is együttjárt. A többi mind új, együtt született a dallamokkal, különösen a hosszú sorokból állókkal.

Vagyis szövegeink is azt a történeti utat járták meg, amit dallamaink. S ami még fontosabb: ugyanaz a magas szépség-ideál valósul meg bennük is, mint legszebb dallamainkban.

NEMZETI KULTÚRA – VILÁGKULTÚRA

Vargyas Lajossal beszélget Ittzés Mihály

Vargyas Lajos nevével először 1953 szeptemberében, kezdő zenei szakiskolásként találkoztam a népzeneórákon. Vargyas Lajos neve már akkor fogalomná vált számomra is, igaz akkor még csak Kodály Zoltán A magyar népzene című könyvéhez készített és 1952-ben megjelent Példatára révén. Később nemcsak diákként, hanem tanárként is forgattam, használtam jeles gyűjteményét, mellyel nagy érdemeket szerzett a magyar népzene kincseinek széles körben való megismertetésében és megszerettetésében.

Személyes megismerkedésünket az első kecskeméti Nemzetközi Kodály Szemináriumnak köszönhetem. Ez 1970-ben történt. 1972. október 18-án, az I. Népzenei Nap alkalmából ismét Kecskemétre látogatott Vargyas Lajos. Máig emlékezetes számomra, ahogy a Kodály Zoltán Ének-Zenei Iskolában tartott népdalos összejövetelen Faragó Laura daltanulásra kiválasztott dalát – E pünkösdi rózsza Kihajlott az útra... – rögtönzött előadásban elemezte. A tudós alaposságával, a népdalt, népköltészetet szerető művelt ember szentélyes élményének hitelével tárta fel egy látszólag egyszerű dallam mestereket megszegyenítő művészi szépségeit.

Talán erre is emlékezve jutott eszembe, hogy a pedagógia környékén indítsuk beszélgetésünket: Vargyas Lajos tudományos kutató, a zenetudományok doktora hogyan viszonyul a pedagógiához? Számomra teljesen természetes – s nem csak azért mert nehéz más, megfelelőnek látszó megszólítást találni –, ha azt mondják, azt mondom: Vargyas tanár úr.

– Azzal kell kezdenem, hogy nem nagyon szeretem ezt a megszólítást, mert az én számomra a tanár úr Kodály volt, és nem érzem magam feljogosítva arra, hogy ugyanazt a címet viseljem, ami neki országosan kijárt.

Ami a kérdés lényegét illeti: én valamikor pedagógusnak készültem a bölcsészeten. Arra gondoltam, hogy elmegyek vidékre valahova, ahol énekkart szervezek, ünnepélyeket rendezek a tanítás mellett; szóval amolyan művelődési központtá teszem a munkahelyemet: az iskolát. Ebből azonban semmi nem lett; nem lettem tanár, mert a tanári diploma megszerzése helyett doktoráltam a bölcsészeten. De azért ez a pedagógiai – minek is nevezzem? – beállítottság vagy vágy vagy ambíció mindig élt bennem. Amikor 1949-ben felkértek, hogy megbízott előadóként a néprajzi tanszék hallgatóit vezessek be a népzenebe, nagyon boldog voltam.

Ezeknek az előadásoknak a tudományos munkám is hasznát látta: ezek alapján írtam meg az *Ugor réteg a magyar népzeneben* című nagy tanulmányomat. Az volt az elképzelésem, hogy a növendékeknek valamilyen történelmi áttekintést adok a régi népzenei rétegekről. Azon az úton indultam el, amelyet Szabolcsi Bence nyitott meg két tanulmányával, amelyekben utalás, összehasonlítás volt a magyar siratók és a vogulosztják énekek között. Olyan mélyen sikerült beledolgoznom magam a témába, hogy a tanítás mellett megszülethetett a dolgozat is.

Rövidesen kineveztek docensnek az egyetem néprajzi tanszékére, ami azonban nem jelentette azt, hogy nagyon komoly lehetőségeim lettek volna az oktatás terén. Igazán fontos tárgyat nem tanítottam, bár népzenevel foglalkozhattam s vezethettem szemináriumot saját kutatásaimról. A többi kiegészítő dolog volt, mint például szakolvasás német és angol nyelven. Sajnos azonban ez is csak két évig tartott, mert eltávolítottak az egyetemről...

Még egyszer volt egy kísérletem a pedagógiai működésre. Erre akkor került sor, amikor az önálló népzenekutatói csoportot megszüntették, illetve beolvasztották a Zenetudományi Intézetbe s így megszűnt az én vezetői állásom, s ezért viszonylag sok időm felszabadult. Akkor felajánlottam a Zeneművészeti Főiskola igazgatójának, Kovács

Dénesnek, hogy szívesen tanítanám a népzene a Zeneakadémián. Ő örömmel fogadta a javaslatomat, egy-két hónapnyi időt kért a végleges válaszhoz. Ez azonban azóta sem érkezett meg...; pontosabban: úgy körülbelül háromnegyed év múlva közvetve tudtam meg, hogy nem jöhetnek számításba, és azóta is mások tanítanak a főiskolán.

Ez a kudarc sem jelentette azt, hogy mindenről lemondtam volna a pedagógia területén. A Zenetudományi Intézetben voltak fiatalabb kollégáim, akik hallgattak rám és szerettek volna megismerkedni mindazzal, amit én tudok. Ezért aztán egy-két évig minden héten egy délelőtt foglalkoztam velük. Akkoriban készült *A magyarság népzeneje* című könyvem, így tulajdonképpen annak a frissen elkészült fejezeteit tárgyalhattuk meg. Később primitív népzeneket hallgattunk, elemeztünk. S ez volt az utolsó kapcsolatom a pedagógiával, az oktatással. Hetvenkét évesen ez irányú munkámat természetesen lezártnak tekinthetem.

– *Én azért hadd tegyem hozzá azt a néhány alkalmat, amikor különböző tanfolyamokon, konferenciákon hallhattam Tanár úr előadásait. A fiatal vagy leendő zenetanárok tanítását jelentette a Kodály Intézet „hőskorában” vállalt munka: az első tanév hallgatóit Vargyas Lajos vendégelőadóként vezette be a népzenebe.*

Beszéljünk azonban most már a kutatómunkáról. Hogyan látja életművében, eddigi munkásságában a részletkutatásoknak és a különböző területek összefoglalásának arányát? Céltudatos választások vagy véletlenszerű körülmények befolyásolták-e inkább, hogy milyen témákkal foglalkozott pályája során?

– Az én esetemben nehéz elkülöníteni a részletkutatást és az összefoglalást. Néhány olyan témába fogtam életemben, amelyekről elmondhatom, hogy szinte a legelejétől, a kezdetektől kellett a dolgot megismerni, felgöngyölni. Ez azt is jelentette, hogy nem tekinthettem végleges eredménynek semmit, amíg az összefoglalásig nem jutottam el.

Az első ilyen nagyobb munkám – most eltekintve a disszertációmól, amely *Aj falu zenei életével* foglalkozott – az *A magyar vers ritmusa* volt. Valahogy belebotlottam ebbe a témába, aztán megszállottja lettem és addig nem lehetett semmit írni, amíg hosszas kutatómunka eredményeként az egész koncepció ki nem alakult bennem. Ezt már érdemes volt megírni. Ugyanezt mondhatom el egy sokkal hosszabb és nehezebb munkáról, a *balladakutatásról* is. Ebben még 1942-ben kezdtem bele és – azt mondhatom –, nem engedett el addig a téma, amíg negyven év múltán le nem tettem az asztalra a legutóbbi, angolul megjelent könyvem. Ez is úgy volt, hogy kásahegyeket kellett átrágnom, és amikor az egyiket túljutottam és úgy gondoltam: na, most kész vagyok, akkor újabb feladatok, újabb kásahegyek kerültek elélem. Akkor azonban már az volt bennem, hogy ezt már nem hagyom, ezt már le nem tehetem! Vissza nem érdemes menni, csak előre! Úgyhogy tényleg azt mondhatom: teljesen felforgattam mindazt, ami akkor közkeletű, általánosan elfogadott elképzelés volt a balladáról. Ehhez azonban az kellett, hogy úgyszólván az egész európai ballada-anyagot eredetiben ismerjem és a közben felmerülő problémákat magam oldjam meg. Csak így vállalkozhattam arra, hogy revideáljam mindazt, ami akkor és részben még most is a ballada-elméletben él.

E két területen tehát részletkérdés és összefoglalás nem lehetett külön dolog. Nem jelenti ez persze, hogy apróbb részletkérdésekről cikkeim nem jelentek meg; de ezek is csak akkor, ha a problémák megoldása lényegében már befejeződött.

A népzene más kérdés volt, mert ott előttem már nagy emberek jártak. Megnyilatkozásaikkal óriási távlatokat jelöltek ki. Itt tehát valóban részfeladatokat kellett először megoldani. Ilyen volt például az a bizonyos falu-monográfia. A kutatásnak ezt az irányát Kodály jelölte ki saját tanulmányának előszavában. Amikor aztán témajavaslatot kértem tőle a doktori disszertációhoz, akkor személyre szólóan is javasolta, hogy ezzel